

האסטרטגיה המוסלמית של רוסיה

זאב לקויר

האיסלאם הוא "גורלה של רוסיה" – כך חזה לפני שנים אחדות אלכסיי מלשנקו, אחד המזרחנים הרוסים הבכירים (והאמינים) ביותר. אפילו אם זו הגזמה, הרי שהיא איננה גדולה במיוחד.

גם הדמוגרפיה היא גורלה של רוסיה: האיסלאם לא היה כה מאיים אלמלא היה מצבה הדמוגרפי של הארץ כיום ובעתיד קריטי כל כך. באותה מידה אפשר לומר שאסונה (וגורלה) ההיסטורי של רוסיה נעוצים בהתעסקותה האובססיבית בסכנות דמיוניות, תוך כדי הזנחת האיומים האמיתיים. סטלין, כזכור, לא בטח באיש, במיוחד לא בוותיקי הבולשביקים, אבל היה משוכנע שהיטלר לא יתקוף את ברית-המועצות. זוהי תסמונת מרתקת, שכיום, עם הופעתה מחדש של רוסיה כשחקן חשוב בפוליטיקה העולמית, מקבלת שוב חשיבות מכרעת.

ורוסיה היא אכן שחקן חשוב. לאחר שגרמניה הובסה במלחמת העולם הראשונה נדרשו לה חמש-עשרה שנה עד שחזרה והופיעה כמעצמה גדולה בזירה העולמית. לרוסיה נדרש פחות או יותר אותו פרק זמן כדי לחזור לקדמת הבמה אחרי התפרקותה של ברית-המועצות. חזרה זו התאפשרה, יותר מכל, בזכות הגאות במחירים של חומרי הגלם שרוסיה עשירה בהם, כמו נפט וגז. למרות התהפוכות האלימות בכלכלה העולמית, הביקוש לחומרי גלם אלה יוסיף

לשמש לרוסים מקור כוח. בה בעת, רוסיה החדשה עומדת בפני אתגרים מבית ומחוץ שאותם לא הכירה קודם לכן – לפחות לא באותה מידה. עתידה תלוי בשאלה כיצד תצליח להתמודד עמם.

אחד האתגרים המרכזיים הניצבים בפני רוסיה הוא יחסיה עם האיסלאם, הן בזירה הפנימית והן במדיניות החוץ שלה. ההנהגה הרוסית ודעת הקהל מבינות זאת במידת מה, אבל אין ספק שהן טרם עמדו על מלוא חשיבותה של הסוגיה. לא קשה לעמוד על הסיבה לכך: זוהי האמונה עמוקת השורשים שאמריקה, והמערב בכלל, הם הסכנה המרכזית המאיימת על רוסיה בעבר, בהווה ובעתיד הנראה לעין.

בפועל, יש לרוסיה ולמערב כמה אינטרסים משותפים במזרח התיכון ובעולם המוסלמי בכלל. אבל הכרת האמת הזו מתנגשת עם הדוקטרינה החדשה שהכתה שורשים במוסקבה בשנים האחרונות. הדוקטרינה הזו רואה במדינות המוסלמיות את בעלות בריתה הטבעיות של רוסיה בעימות המתמיד והבלתי נמנע עם המערב. דיון מתמשך זה, שבירות המערב מעדיפות להתעלם ממנו בדרך כלל, הוא נושא המאמר שלפנינו.

ראשיתו של המפגש בין רוסיה לאיסלאם לפני מאות בשנים. למעשה, האיסלאם הגיע לחלקים מסוימים של רוסיה עוד לפני הנצרות. כשם שאירופה סבלה במשך תקופה ארוכה תחת לחץ האימפריה העותמאנית, כך הייתה רוסיה חשופה לאיום מצד מעצמות מוסלמיות ממזרח ומדרום. הסכנה שנשקפה לאירופה שככה אחרי מפתחם של העותמאנים בשערי וינה בשנת 1683, אך מבחינת מוסקבה התאריך הקובע היה שנת 1552, שבה השלים איוואן הרביעי (האיום) את כיבוש קזאן ובעקבותיו את ההשתלטות על כל אזור הוולגה התיכונה. עם זאת, השלטון הטטרי בקרים (החנאת) שמר על כוחו, המשיך לערוך פשיטות על דרום רוסיה, ובשנת 1571 אף כבש את מוסקבה והעלה אותה באש.

משאיבדו המלחמות עם האימפריה העותמאנית את חשיבותן, והממלכה הצארית התבססה לבטח מן הגבול הפרוסי ועד ולאדיוסטוק, לא הקדישו הרוסים מחשבה יתרה ליחסיהם עם המיעוטים המוסלמיים בתחום שליטתם ולקשריהם עם הארצות המוסלמיות הגובלות בהם. כיבוש הקווקז העניק השראה לשני דורות של סופרים ומשוררים רוסים, מפושקין ולרמונטוב ועד טולסטוי, אבל המערכה הזו הצטיירה בזמנה כמלחמה קולוניאלית אחת מני

רבות ברפרטואר של המעצמות האימפריאליות. מה שהשפיע על הכתיבה הספרותית היה כוח המשיכה של עולם זר ואקזוטי, שאפשר אולי להשוותו לקסם שהפעילה הודו על קיפלינג. מפעם לפעם אפשר למצוא אצל היוצרים הרוסים הערה עוינת או מלגלת, דוגמת שיר הערש הנודע של לרמונטוב על הצ'ני הרע הזוחל סביב הבית כשהוא מצויד בסכין ולבו חורש מזימות. העובדה שלרמונטוב קרא לאחד מחבריו הקצינים בכינוי גֶ'רְטְס (מוסלמי הררי) הייתה העילה לדו־קרב שבו קיפד את חייו. אולם אלה היו המקרים היוצאים מן הכלל. אלכסנדר גריבוידוב, שלצד שירותו כדיפלומט היה גם אחד המחזאים הרוסים הגדולים בדורו, נהרג בידי אספסוף קנאי בשגרירות הרוסית בטהרן. המעשה התקבל בצער אך לא חולל גל של איסלאמופוביה, מפני שהתנהגות כזו נחשבה מקובלת למדי במדינות פחות מתורבתות.

האיסלאם כדת וכמקור להשפעה רוחנית לא העסיק כמעט את הכנסייה הרוסית האורתודוקסית. הדת המוסלמית נזכרת מפעם לפעם בכתביהם של פילוסופים ותיאולוגים רוסים בני המאה התשע־עשרה כמו פיוטר צ'דאייב, או הסלובופילים ולדימיר סולובייב ואלכסיי חומיאקוב, אבל ידיעותיהם בנושא היו מועטות ורוב הדברים שכתבו לא היו אלא השערות. המוסקבאי מן השורה לא נתקל כמעט במוסלמים, למעט, אולי, כאשר פגש את חצרן הבית, ובין אלה היה שיעורם של הטטרים גבוה למדי.

גילויי התנגדות מקומיים לשלטון הרוסי בקרב אוכלוסיות מוסלמיות הוסיפו לצוץ מפעם לפעם, אבל אלה דוכאו בידי השלטון המרכזי ללא קושי רב. דוגמאות לכך הן המרד שפרץ במרכז אסיה בשנת 1916, שהביא להימלטותם של כשליש מבני העם הקירגיזי לסין; והתקוממות הבסמאצ'ים ("בנדיטים") בעקבות ההשתלטות הבולשביקית, שנמשכה כמעט שבע שנים. לאירועים אלה יוחסה חשיבות מוגבלת בלבד; הם נתפסו כביטויים בלתי נמנעים של מתיחות ביחסים בין השלטון הקולוניאלי לנתיניו.

בשנות השלושים של המאה העשרים, ואפילו אחרי מלחמת העולם השנייה, סברו משקיפים רבים במערב כי ברית־המועצות, למרות חסרונותיה, הצליחה לפתור את השאלה הלאומית. טענה זו מופיעה בכתביהם של מומחים כמו הנס קוהן או וולטר קולרץ; גם הפילוסופית חנה ארנדט הייתה שותפה לה. במידה מסוימת, הרושם הזה לא היה מוטעה. השלטון הסובייטי אכן הצליח לגייס לשירותו חלקים מן האליטות הפוליטיות הילידיות ולהנחיל להן את האידיאולוגיה הקומוניסטית הרשמית. אנשי האינטליגנציה המקומית שולבו בממסד ומונו לתפקידים בכירים ברפובליקות שלהם. כמה מהם אפילו צורפו

למרכז השלטוני, בדיוק כפי שהאריסטוקרטיה הקווקזית זכתה להכרה חברתית ופוליטית בתקופת הצאר.

אבל לאינרציה הכללית ולסטגנציה של שנות השבעים והשמונים היו השלכות משמעותיות גם באזורים המוסלמיים. ברז'נייב, שניסה ככל יכולתו למנוע קונפליקט, נזף לא פעם באזרחי הרפובליקות האסיאתיות על שאינם מתאמצים דיים לטפל בענייניהם בכוחות עצמם ומסתמכים על עזרתו של המרכז, שהתקשה לעמוד בנטל ההולך ומכבד.

המצב הוחמר עם התפרקותה של ברית-המועצות, משהתברר כי "ידידות העמים" (דרוז'בה נארודוב) המהוללת אינה עמוקה כל כך, בלשון המעטה. מיליונים רבים של רוסים אתניים נטשו את הרפובליקות של מרכז אסיה, משהחלו להרגיש שם לא-בטוחים ולא-רצויים.

מבחינה פוליטית זכו הרפובליקות המוסלמיות המרכזיות לעצמאות, אך במובנים רבים תלותן במוסקבה נמשכה ואף התחזקה. ההנהגה החדשה הייתה כושלת ואת מקום האידיאולוגיה שהתפוגגה תפסו במידת מה האיסלאם והאיסלאמיזם, בעידודם של שליחים מערב הסעודית וממדינות ערביות ומוסלמיות אחרות. בתמיכתם נבנו ברפובליקות מאות מסגדים חדשים, הוקמו ארגונים דתיים-לאומיים וחודש מנהג העלייה לרגל למכה (אם כי בשיעור צנוע של כעשרים אלף צליינים בשנה).

השלטון המרכזי במוסקבה השלים עם הזרמת הכספים ועם ייבוא הרעיונות הזרים, בין משום שהקדיש את עיקר מעייניו לנושאים אחרים ובין משום שעיף מלהתערב בנעשה באזורים אלה. למרות זאת, דומה כי שירותי הביטחון חשו דאגה לנוכח התפשטות ההשפעה הוואהבית, במיוחד בצפון הקווקז, כמו גם לנוכח הופעת פְּתוֹת ותנועות מוסלמיות רדיקליות אחרות דוגמת חיזב אל-תחריר ('מפלגת השחרור'). על פי דיווחים אחדים הקים הקג"ב (שהפך לימים לפס"ב) התארגנויות איסלאמיסטיות משלו שאפשרו לו לקבל מידע עדכני על פעילותם של חוגים אלה.

ההתעוררות הדתית-פוליטית של האיסלאם (ובמקרים רבים, של האיסלאם הרדיקלי) החלה בד בבד עם התגבשותה של גישה לאומנית קיצונית בקרב האוכלוסייה הרוסית. יש לכך קשר מסוים להגירה המוסלמית הנרחבת לערים הגדולות של רוסיה. במוסקבה רבתי מתגוררים כיום קרוב לשני מיליון מוסלמים (רבים מהם תושבים בלתי חוקיים). למעשה, זוהי העיר האירופית

בעלת האוכלוסייה המוסלמית הגדולה ביותר. בשנות התשעים אירעו בערים הרוסיות כמה מקרים של התקפות אלימות נגד מוסלמים, תופעה שהולידה גל של תלונות בדבר "דמוניזציה של האיסלאם". לאמיתו של דבר, המתקפות הללו היו בדרך כלל חלק ממאבקי שליטה בשווקים המקומיים או סביבם, אם כי אין להכחיש שעצם נוכחותם של מהגרים זרים רבים כל כך הולידה עוינות וקסנופוביה.

בשעה ששירותי הביטחון היו מוטרדים בעיקר מאופיו החתרני והבדלני של האיסלאם הרדיקלי, עסק משרד החוץ הרוסי בהשפעת הרגשות האנטי-מוסלמיים על יחסיה של רוסיה עם שכנותיה המוסלמיות. בשנת 1998, בעקבות יזמה של שר החוץ דאז, יבגני פרימקוב, כינס משרד החוץ הרוסי ועידה בדרג גבוה שעסקה בבקרת נזקים (פרימקוב החל את דרכו כערביסט, ולימים הגיע לעמדות הבכירות ביותר במנגנון המדינה). המוניטין של רוסיה בעולם המוסלמי היה ממילא בשפל המדרגה, בעקבות המערכה באפגניסטאן ומלחמת צ'צ'ניה הראשונה (1994–1996). כדי לתקן מעט מן הנזק טען משרד החוץ שפריחת האיסלאמופוביה ברוסיה תנחית מכה אנושה על מסורת הסובלנות והאינטגרציה של הארץ. לאמיתו של דבר, הרוסים היו מודאגים יותר מן האפשרות שהמעצמה לשעבר תאבד את כוח השפעתה בקרב מדינות מוסלמיות וערביות שעמן שמרה על קשרים קרובים.

אלא שלמרות המלחמות באפגניסטאן ובצ'צ'ניה לא התפתחו בעולם המוסלמי רגשות אנטי-רוסיים. ארגון המדינות האיסלאמיות הדגים זאת היטב כשסירב לא פעם להעניק חברות לאיצ'קריה, הרפובליקה של המורדים הצ'צ'נים. משנסוגה רוסיה מאפגניסטאן היא חדלה לשמש מטרה להתקפות מוסלמיות, מלבד מקרים בודדים של תעמולה אנטי-רוסית ואפילו הכנות ספורדיות, לא-נלהבות, לפעולת טרור (למשל, נגד דיפלומטים רוסים בעיראק). ככלל, תביעותיהם הפוליטיות של המוסלמים ברוסיה לא עוררו מידה רבה של סולידריות מוסלמית מחוץ לגבולות הארץ, וגם הם מצדם לא גילו עניין רב בנעשה בקרב בני דתם במדינות אחרות. מאמץ לגיוס תרומות לקרבנות המלחמה בעזה הניב ב-2009 סיוע בהיקף של מאה אלף רובלים – סכום לא-מרשים בהתחשב בעובדה שברוסיה חיים כיום יותר מעשרים מיליון מוסלמים.

בשנות התשעים התפתחה במסדרונות השלטון הרוסי מעין אסטרטגיה כלפי האיסלאם. רוסיה זנחה את האשליות שרווחו בעשורים הקודמים בדבר ברית הדוקה עם מדינות ערביות "פרוגרסיביות". איש לא שכח שמדינות ערב כמעט מעולם לא שילמו תמורת משלוחי הנשק הגדולים שקיבלו מרוסיה, מה

שבהחלט לא הועיל לדימוין בעיני הקרמלין. אבל הרעיון שרוסיה תוכל למלא תפקיד של מתווך בין המערב (ובמיוחד ארצות-הברית) ובין העולם המוסלמי החל לצבור פופולאריות במוסקבה. רוסיה לא ראתה אפוא בעין יפה את מלחמת עיראק הראשונה, ובוודאי לא את השנייה; היא ניסתה לתווך במלחמת האזרחים בטג'יקיסטן (שהייתה דועכת ממילא אחרי שנהרגו בה יותר ממאה אלף בני אדם); היא העלתה כמה הצעות בעניין תכנית הגרעין האיראנית (שהסתיימו בלא-כלום); ובשנת 2006 הזמינה את הנהגת חמאס למוסקבה. ראוי לציין שחמאס וחיזבאללה כאחד אינם נכללים כיום ברשימת ארגוני הטרור של שירותי הביון הרוסיים.

להנהגה הרוסית לא נדרש זמן רב כדי להבין שניסיונות תיווך מסוג זה אינם מניבים תוצאות מוחשיות. ובכל זאת, המגעים בדרג הנמוך נמשכו, אולי כדי להראות כי לרוסיה יש עדיין עניין במזרח התיכון וכי יש לייעד לה תפקיד מרכזי בזירה. מוסקבה המשיכה לטעון כי אפשר יהיה לשכנע את איראן שלא להשתמש במתקני הגרעין שלה למטרות צבאיות, למרות הראיות המצטברות שסתרו הנחה זו. בשנת 2007 ערך שר החוץ של חמאס, מחמוד א-זאהר, ביקור נוסף במוסקבה, ללא תוצאות נראות לעין. התועלת היחידה שהפיקה מוסקבה מפעילות התיווך הדיפלומטית שלה הייתה הימנעותן של המדינות המוסלמיות מהבעת תמיכה גלויה במוסלמים תושבי רוסיה – למרבה אכזבתם של האיסלאמיסטים בתוך הפדרציה.

בקצרה, רוסיה נקטה אסטרטגיה של תיווך אך לא תלתה בה תקוות רבות. במקרים רבים היא הדגישה את הכבוד שהיא רוחשת לאיסלאם, למדינות המוסלמיות ולמנהיגיהן, וכן את הצורך לקדם את הפיוס בין תרבויות וציוויליזציות שונות. אלא שבה בעת שרר בין הצדדים אי-אמון הדדי, וברוסיה רווחה הסברה כי כל התקרבות אל העולם המוסלמי תוכל להיות רק מהלך טקטי ותו לא. מובן מאליו שהמדינות המוסלמיות לא היו פותחות במערכה נגדה (בדיוק כפי שנמנעו לעשות זאת נגד סין או הודו) גם אלמלא ניסתה להציג עצמה כ"מתווך הוגן" – שהרי רוסיה היא מעצמה גרעינית חשובה, וזהו בוודאי שיקול מכריע.

אין ספק כי לבעיות הפוקדות את רוסיה ביחסיה עם תושביה המוסלמים יש משמעות פוליטית גדולה יותר מאשר לקשריה עם מדינות מוסלמיות. יחסם של הרוסים אל המיעוטים המוסלמיים החיים בקרבם מלא סתירות, ואולי אין מנוס מכך. מוסקבה מתעקשת לדרוש מאזרחיה המוסלמים נאמנות מוחלטת, אך אינה יכולה ואינה רוצה למלא רבות מדרישותיהם, אפילו אם הן מגיעות מצד הגורמים המתונים יותר בקרבם.

אבחנה זו נכונה במיוחד בכל האמור ברפובליקות המוסלמיות באזור הוולגה התיכונה, דוגמת טטרסטאן ובשקיריה. רפובליקות אלה נהנות ממידה מסוימת של אוטונומיה, אך הן שואפות להרבה יותר מכך. השליטים הנוכחיים והאליטה הפוליטית הם שרידים מן העידן הסובייטי: מינטימר שאימייב ומורטזה רחומוב, הבוסים הפוליטיים של שתי הרפובליקות – שניהם בני שבעים ויותר – החלו את דרכם בימי השלטון הקומוניסטי, זכו באות מסדר לנין ובאותות הצטיינות דומים, ומושלים בארצותיהם מאז 1991 ו-1993 בהתאמה. הם השתייכו לאגף האורתודוקסי של המפלגה הקומוניסטית, שהתנגד לרפורמות של גורבצ'וב.

המצב הכלכלי בשני אזורים אלה, הנהנים מרמה גבוהה של תיעוש, טוב מן המצב ברוב חלקיה האחרים של הפדרציה הרוסית, במידה רבה בזכות תעשיית הנפט על ענפיה השונים. עם זאת (ואולי דווקא בשל כך), הם מציגים למוסקבה תביעות פוליטיות וכלכליות הולכות וגדלות. הרעיון שסגנו הראשון של ראש הממשלה (או הנשיא) של הפדרציה הרוסית צריך להיות מוסלמי נהגה ככל הנראה באזור הוולגה. לבדלנות הפוליטית אין כאן סיכויים רבים: טטרסטאן ובשקיריה מנותקות מן האזורים המוסלמיים האחרים; היסוד האתני הרוסי חזק בשתי הרפובליקות (כמעט מחצית מאוכלוסיית טטרסטאן היא רוסית, ויותר מכך בערים הגדולות כמו קזאן ואופֶּה); ויש בהן שיעור גבוה של נישואי תערובת. הבשקירים הם למעשה מיעוט בארצם, והמוסלמים מהווים רוב רק אם מכלילים בהם את המגזר הטטרי. באזור ניכרת עדיין השפעת הזרם האיסלאמי המודרני של הג'דיזים ולא פעם נשמעים בו ביקורת ואפילו בוז כלפי האיסלאם הפונדמנטליסטי (קריאות בסגנון "איננו רוצים לחזור לימי הביניים"). ההתנגדות למוסקבה נובעת מטעמים לאומיים ולא דווקא דתיים.

הריכוז הגדול השני של מוסלמים ברוסיה נמצא בעיר מוסקבה. האומדנים השונים נעים בין מיליון וחצי לשני מיליון נפש. בכל מקרה, כאשר מהלכים בחוצותיו של הכרך הרוסי הגדול קל להתרשם מן הנוכחות המסיבית של האוכלוסייה המוסלמית. הם השתלטו על רבעים שלמים של הבירה – בוטובו

בקצה הדרומי, למשל – אך שוכנים בהמוניהם גם באזורים הסמוכים לשווקים הגדולים, הרשמיים והלא-רשמיים. במוסקבה צצו מסגדים רבים חדשים (ובהם ארבעה או חמישה גדולים ממש), מועדוני תרבות מוסלמיים, בתי חולים, בתי ספר, גני ילדים, חנויות מזון ואפילו סופרמרקט שנקרא אֶפְּלִסִינָה, הטוען כי הוא פועל ברמה אירופית. מרכולים נוספים עתידים להיפתח בקרוב. עדיין אין חנויות ספרים איסלאמיות גדולות וגם לא עיתונים המיועדים ספציפית למוסלמים רוסים, אבל נרשמת בקרבם פעילות אינטרנטית רבה. כתביהם של סייד קוטב, אבו אל-אעלא מאודודי והוגים מוסלמים רדיקליים אחרים תורגמו לרוסית ואפשר להשיגם ללא קושי. השלטונות, מצדם, מנסים לגרש את השוהים הבלתי חוקיים, שמספרם עצום, והם סגרו כמה מן השווקים הגדולים (דרך פעולה זו כוונה לא רק נגד מוסלמים, אלא גם נגד סינים, אסיאתים אחרים ו"אנשים בעלי רקע קווקזי").

למרות ניסיונות אלה, יורי לוז'קוב, ראש העיר רב-ההשפעה של מוסקבה, יוצא מגדרו כדי להתחבב על תושבי העיר המוסלמים, ולשם כך הקצה כספים לכמה ממוסדות הדת והתרבות שלהם (הממשיכים לפעול תחת פיקוח הדוק של שירותי הביטחון). וחשוב עוד יותר, פוטינ ומדבדב נוהגים באופן דומה: הם משגרים איחולי ברכה לקהילה המוסלמית בימי חגה ואפילו ביקרו בהזדמנויות שונות במסגדים. יחס זה, שנועד "לביית" את האיסלאם ברוסיה, לא היה עולה על דעתם של השלטונות לפני עשור ואפילו לפני חמש שנים, והוא משקף את החשיבות הגוברת של הנוכחות המוסלמית בבירה.

בצפון הקווקז מצוי ריכוז מוסלמי גדול נוסף, בעייתי במיוחד. העובדות הבסיסיות ידועות היטב ואין צורך לשוב ולפרטן. מעריכים כי בשתי המלחמות בצ'צ'ניה נספו כמאה ושישים אלף חיילים ואזרחים. בסופו של דבר הצליחה רוסיה לאכוף סדר באזור, ולעת עתה שורר שם שקט יחסי. גרוזני הבירה, שנחרבה במידה רבה, הולכת כיום ומשתקמת. צ'צ'ניה הפכה לאזור מוסלמי אוטונומי למחצה שבו זוכה השריעה למעמד של חוק מדינה; השלטונות המקומיים אפילו מפעילים לחץ להתרת הפוליגמיה.

כלל לא ברור עד כמה מאמינה ההנהגה הצ'צ'נית החדשה באיסלאם הפונדמנטליסטי. סביר להניח שראשי הרפובליקה חשים צורך להנהיג אידיאולוגיה רשמית שתוכל לשמש גורם מאחד עבור נתיניהם, ובה בעת תפריך את האשמות המורדים שלפיהן חברי הקליקה השלטת התומכת בפוטינ הם כופרים העוינים את האיסלאם. המורדים, שספגו מכות קשות, לא רק מתעבים את הכובשים הרוסים אלא גם יוצאים במרירות נגד ארצות-הברית (שתמכה לטענתם בדיכוי

הרוסי) ומוקיעים את היהודים (מקור הרע בעולם). עם זאת, אי-אפשר לקבל כפשוטן את כל ההצהרות המיוחסות באינטרנט לאופוזיציה הצ'נית: דומה שאפשר לראות כאן את ידם של מנגנוני הדיס-אינפורמציה הרוסיים.

על כל פנים, המדיניות הרוסית, הנוטה תמיד למנות אחדסדרפנים אמינים פחות או יותר, דוגמת קדירוב הבן, אינה מבטיחה דבר לגבי העתיד. מוסקבה יודעת היטב שהנציגים המקומיים יפעילו לחץ לקבל יותר ויותר עצמאות (וכסף), שקשה לשלוט בהם, ושכסופו של דבר אין לתת בהם אמון.

קץ מלחמות צ'צ'ניה לא הביא עמו שלום לאזורים אחרים של צפון הקווקז. אדרבה, בשנת 2009 רק גברו המתקפות מצד כנופיות איסלאמיסטיות על השלטונות בדגסטאן, באינגושיה ובאזורים אחרים, כשהן גובות את חייהם של ראשי משטרה ושל פקידים בכירים. ביוני 2009 ניצל בעור שיניו יונס־בֶּק יַבְקוּרוב, נשיא אינגושיה, ממתקפה כזו. בעיני הנשיא הרוסי מדבדב, המצב נראה חמור דיו כדי לבקר בדגסטאן (בפעם השנייה בשנה אחת) ובאינגושיה. שום נשיא רוסי קודם לא פעל כך.

דומה כי שום פתרון לייצוב המצב בצפון הקווקז אינו נראה באופק. הסיבה לכך אינה רק המערכה העיקשת שמנהלים שם הג'יהאדיסטים, אלא גם הנטייה המסורתית של תושבי האזור להתמיד בסכסוכים אלימים. אם אין בנמצא אויב חיצוני, נדמה כי הקווקזים נהנים להילחם זה בזה.¹ בדגסטאן לבדה ישנם כארבעים לאומים וכשלושים לשונות, והמצב בחלקים אחרים של האזור אינו שונה במידה רבה. בימי השלטון הסובייטי דוכאו העימותים ביד קשה. עתה מאמינים אולי האיסלאמיסטים שאם רק יצליחו להנחיל מפלה צבאית לרוסיה ולגרש את אזרחיה, יוכלו לכפות על האזור פקס איסלאמיקה משלהם.

פרט לאזור הוולגה התיכונה והקווקז, רוסיה מתעמתת עם האיסלאם הרדיקלי גם ברפובליקות המוסלמיות של ברית-המועצות לשעבר, ובמידה פחותה גם באזרבייג'אן. יש לה סיבות טובות לפקוח עין מקרוב על מרכז אסיה. אם ייפול השלטון ברפובליקות הללו, או אפילו באחת או בשתיים מהן, בידי האיסלאם הרדיקלי, יהיה הדבר אסון של ממש מבחינת רוסיה, הרואה בכל האזור העצום הזה חלק בלתי נפרד מ"תחום ההשפעה המיוחד" שלה. האיסלאם הרדיקלי ניסה להשיג שם דריסת רגל בדרכים שונות. באוזבקיסטאן נרשמה בשנים 1999–2004 פעילות מסיבית של התנועה האיסלאמית המקומית, שהתייצבה בחזית אחת עם הטליבאן. חיזב אל-תחריר החלה לשלוח שליחים לזירה עוד קודם לכן (ב-2003 הוצאה התנועה אל מחוץ לחוק ברוסיה וכיום היא בלתי חוקית ברוב הרפובליקות האחרות, אבל דומה שהיא ממשיכה בכל

זאת להחזיק תאים חשאיים קטנים). מתקפותיהם של האיסלאמיסטים דוכאו בדרך כלל ללא רחם ולאחרונה התמעטו יחסית. יש יסוד להניח שהאיסלאם הרדיקלי הכה שורשים לפחות בכמה מקומות, אבל לאדם מבחוץ קשה, אם לא בלתי אפשרי, לדעת כמה הדוקה אחיזתו ואילו כוחות יכולים הג'יהאדיסטים לגייס לפעולה.

נוסף על ההתנגדות האיסלאמית הרדיקלית, פועלים נגד ממשלות מרכז אסיה כוחות מתונים יותר, ותהא זו טעות שלא להבחין בין שני הגורמים הללו. ההתנגדות המתונה יוצאת נגד הממשלות הסמכותניות והמושחתות השולטות ברפובליקות המוסלמיות (רק בטג'יקיסטאן יש לאופוזיציה ייצוג בפרלמנט). אפשר לטעון, כמובן, כי אזור מרכז אסיה לא ידע מעולם ממשל טוב ויעיל, וכי במדינות האלה, כמו בארצות רבות אחרות, שום דבר אינו פועל בלי מידה מסוימת של שחיתות. אולם יש דרגות שונות לשחיתות, ובתקופה של משבר כלכלי חריף עלולות תנועות איסלאמיסטיות לחדור לרפובליקות במרכז אסיה כשהן נישאות על גבי ההבטחה לשלב את הבשורה של דת מוחמד עם שלטון ישר-דרך ויעיל הרבה יותר.

א יש לרוסיה אסטרטגיה כוללת לגבי האיסלאם והעולם המוסלמי, הרי שהיא מלאה ניגודים ואפשר להבינה רק מתוך הדרך שבה רואים הרוסים את מקומם בעולם כיום ובשנים הבאות. המנטליות הרוסית מתאפיינת מאז ומתמיד בסתירה בין תחושת חוסר ערך ובין רגש עליונות הנובע מאמונה בייעוד קולקטיבי. תחושת חוסר הערך מצאה את ביטוייה הקלאסי בדבריו של פיוטר צ'דאייב, מחבר מכתבים פילוסופיים,² שאמר כי לרוסים לא היה רנסנס וגם לא נאורות, שהם לא תרמו דבר לתרבות העולם, שלא הוסיפו ולו רעיון אחד, אבל עיוותו כל דבר שנגעו בו. הרוסים אינם שייכים למערב וגם לא למזרח, הוסיף. הצאר אמנם קבע שצ'דאייב מטורף ושלח אליו את רופאו פעמים אחדות בשבוע, אבל אבחנותיו משפיעות על ההגות הרוסית עד היום ומצוטטות שוב ושוב.

מנגד, קיימת גם תחושת העליונות, הנובעת מן התפיסה הרואה את רוסיה כרומא השלישית ומן האמונה שיש לה משימה ייחודית בעולם. תחושת שליחות זו דעכה קמעא בשלהי התקופה הסובייטית ובעשור שלאחריה, אבל עם ההתאוששות הכלכלית היא זכתה לא רק להכרה מחודשת אלא אף למעמד של אידיאולוגיה כמעט רשמית.

גם ביחסיה של רוסיה עם העולם המוסלמי ניכרות סתירות דומות. מחד גיסא, ברוסיה רווחת ההשקפה כי עליה לפעול ליצירת בריתות עם המדינות האיסלאמיות, או לפחות עם כמה מהן (מעל הכל עם תורכיה ועם איראן; מדינות ערב נמצאות מבחינה זו במקום האחרון, ופקיסטאן אינה נחשבת כלל). מאידך גיסא, מערכת היחסים הזו מתאפיינת גם באי־אמון עמוק. כפי שניסח זאת פוטין, באמירה ששאל מן הצאר אלכסנדר השלישי: לרוסיה יש רק שתי בעלות ברית אמניות – הארטילריה שלה וחיל הרגלים שלה.

דעיכתו של המרקסיזם-לניניזם חייבה את רוסיה לגבש דוקטרינה חדשה. (מרקס כמעט אינו מצוטט בימים אלה ברוסיה, ולנין – לעתים נדירות בלבד. דווקא סטלין נהנה מתחייה מחודשת, אבל כפטריוט רוסי, לא כמרקסיסט.) לדוקטרינה הרוסית הזו פנים רבות – מן המפוכחת יחסית, דרך המעורפלת, המופרכת והביזארית (שרכשה פתאום מעמד מכובד) ועד המטורפת לחלוטין.

נפתח באחרונה: יורי פֶּטוּחוֹב, שמת לא מכבר, היה סופר פופולארי מאוד של מדע בדיוני. זמן קצר לפני מותו ניסח את השקפותיו הפוליטיות ואת נבואותיו בספרו הסדר העולמי הרוסי.³ להשקפתו, כל הזרים הם ניאנדרתלים ודגנרטים (המונח הזה מופיע בספרו אינספור פעמים), אירופה ואמריקה נוצרו בידי הרוסים ויש להחזירן לידיהם, וכל שליטי המדינה בעבר, לרבות לנין וחרוּש'צ'וֹב (מנהיג חלש שלא העז לצאת למלחמה על קובה), היו בוגדים. היוצא מן הכלל היחיד הוא סטלין הגדול. היטלר, טוען פטוחוב, היה רומנטיקן; שתי מלחמות העולם פרצו בגלל האמריקנים והבריטים הבוגדניים; המתקפה על פרל הרבור הייתה מבצע מרהיב – וכן הלאה. הדגנרטים האמריקנים, יחד עם התנים האירופים, מבקשים להשמיד את רוסיה, והם שעומדים מאחורי הפיצוץ הגרעיני בצ'רנוביל בשנת 1986.

פטוחוב נתן ביטוי למחשבותיהם ולרגשותיהם של לא מעט שוטים בני ארצו. אלכסנדר דוגין ואיגור פנארין פועלים ברמה מתוחכמת יותר. לפני כעשור רק מעטים התייחסו אליהם ברצינות, אך לאחרונה הם נהנים מיוקרה ואפילו מהשפעה בקרמלין (באמצעות ולדיסלב סורקוב, הגאון הפוליטי של פוטין).

דוגין החל את האודיסיאה האידיאולוגית שלו בשורות הפמיאט, ארגון אנטישמי אולטרה־ימני שפעל בימיו האחרונים של המשטר הסובייטי. משנוכח כי להשקפות פרימיטיביות ומיושנות כל כך אין עתיד פוליטי, הוא הקים אסכולה משלו. פנארין, לעומת זאת, השתייך תחילה לדיסידנטים הליברליים אך לימים מצא את דרכו אל הקצה האחר של הקשת הפוליטית. הוא זכה לפרסום במערב

כאשר חזה כי ארצות־הברית לא תתקיים אחרי שנת 2010; מלחמת אזרחים שנייה תפרוץ בה, כך התנבא, והיא תתחלק לשש מדינות נפרדות.

דוגין נהנה מכבוד רב בשורות הצבא והתקשורת ואפילו בחוגים אינטלקטואליים, ואילו השפעתו של פנארין ניכרת במיוחד באקדמיה ובגופים מחקרניים הקשורים למשרד החוץ. דוגין ניסה במשך שנים להציג סינתזה רעיונית חדשה, שאינה אלא תערובת של כמה אידיאולוגיות מערביות מפותקות (ניאו־פאשיזם איטלקי בסגנונו של יוליוס אבולה, הימין החדש של אלן דה־בנואה בצרפת וגיאופוליטיקה ניאו־נאצית). לימים הבין דוגין את הצורך להוסיף לאידיאולוגיה שלו נופך סלבי ספציפי ואימץ גרסה מעודכנת של הרעיון האירואסיאתי – אידיאולוגיה שפרחה לראשונה בשנות העשרים של המאה העשרים בקרב גולים רוסים באירופה.

הרעיון האירואסיאתי, בצורה זו או אחרת, פופולארי מאוד בקרב האליטה הפוליטית ברוסיה. דוגמה אחת לכך היא הספר דרכם של לוחמי אללה: האיטלאם והפוליטיקה הרוסית, טקסט יסוד באקדמיה הצבאית הרוסית ובאוניברסיטה של שירותי הביטחון.⁴ הספר נכתב בידי איגור ולדימירוביץ' ז'וראבוב, סרגיי אנטוליביץ' מְלֶקוב ולאונד איבנוביץ' שרשנב, המלמדים במוסדות אלה. הם רואים בבדלנות האיסלאמיסטית איום של ממש על הישרדותה של רוסיה ואינם מגלים אהדה למדינות שאימצו את השריעה ותומכות בג'יהאדיזם. אך באשר לאסטרטגיות ההתמודדות עם הסכנות הללו, המסר הוא *ex oriente lux* (מן המזרח – האור): כדי להגיע אל הגאולה חייב העולם למצוא השראה והנהגה במזרח ולא במערב.

לדברי שלושת המחברים, הואיל ורוסיה לבדה אינה חזקה דייה להתמודד עם ההשפעה האמריקנית והאירופית, עליה לחבור לסין, להודו ולאיראן – ברית המכונה בפיהם ריק"י (השלושה, שאינם מצטיינים בדרך כלל בחוש הומור, מזכירים את ריקי־טיקי־טאבי, הנמייה ההרואית מספר הג'ונגל של קיפלינג). מדינות אלה נהגו בהגינות בעבר ולא ניצלו את עשר שנות חולשתה של רוסיה אחרי התפרקות ברית־המועצות. יתר על כן, מדינות ריק"י גם קרובות זו לזו מבחינה דתית: המוסר הרוסי קרוב ברוחו לזה האסיאתי ואין לו דבר במשותף עם האתיקה הפרוטסטנטית הקפיטליסטית והחמדנית, שתוארה היטב בידי בנג'מין פרנקלין ומקס ובר. המחברים מציינים גם כי הקתוליות מסכנת את רוסיה יותר מן הדת המוסלמית – ובכך סותרים את טענתם הקודמת כי יש לראות באיסלאם איום של ממש.

ריק", גורסים ז'וראבוב, מלקוב ושרשנב, תוכל להפוך לא רק לגורם הפוליטי והצבאי הבכיר בעולם, אלא גם למנהיגה המוסרית של האנושות. זוהי תכנית שאפתנית, במיוחד לאור העובדה שהיא מאגדת יחדיו מדינות שאין ביניהן כמעט מכנה משותף ושרוחשות חשדנות עמוקה זו כלפי זו. רוסיה וסין, סין והודו, איראן ויתר העולם – מדינות אלה אינן מגלות נכונות רבה לשיתוף פעולה הדוק והן מדורגות במקום גבוה במדד השחיתות העולמי. אלא שזו השקפת העולם הגיאופוליטית הנלמדת כיום בשורות הצבא ושירותי הביטחון ברוסיה.

אנשי הימין הרוסי, הן המתונים והן הקיצוניים שבהם, מסכימים כי ארצות-הברית ובעלות בריתה האירופיות הן האויב המסוכן ביותר של ארצם. העובדה שברית-המועצות הפסידה במלחמה הקרה וקרסה בסופו של דבר מאמתת לכאורה את חששותיהם של הרוסים. נקודת מבט זו היא שעיצבה את האסטרטגיה הרוסית עד היום, וככל הנראה תוסיף לעשות כן בעתיד הנראה לעין. גם אם הפנטזיות הקיצוניות יותר בדבר קנוניות ופשעים אמריקניים אינן נחלתו של הזרם המרכזי בממסד, הדאגה מפני ארצות-הברית סימאה את עיניהם של חלקים גדולים מן האליטה הרוסית והסתירה מפניהם את הסכנות האחרות האורבות לארצם.

הסכנה המרכזית בין אלה היא דלדולה הדמוגרפית של רוסיה. ההשלכות הפוליטיות של אסון זה עדיין אינן ברורות כלל למעצבי המדיניות הרוסית. מלשנקו, למשל, סבור כי בטווח הקצר, ואפילו עד שנת 2050, לא תהיה שום סיבה לדבר על איסלאמיזציה של רוסיה. משקיפים אחרים נוקטים גישה אופטימית פחות ומפנים את תשומת הלב למוצאם האתני של המתגייסים לצבא הרוסי, שמספר המוסלמים ביניהם הולך וגדל. מכל מקום, אין זו רק שאלה סטטיסטית. הרבה תלוי במידת השתלבותם של המיעוטים הלאומיים והדתיים ברוסיה: האם יהיו נאמנים למשטר או שמא יבחרו לנהות אחר מגמות בדלניות?

שלטונות רוסיה אמנם עוקבים מקרוב אחר ההתפתחויות בתוך הקהילות המוסלמיות (ומתערבים במקרה הצורך), אך גם מנסים לשמור על שביעות רצונם של מאמיני דת מוחמד ולמנוע חיכוך מיותר עמם. אלא שהם ניצבים בפני גל של קסנופוביה הולכת וגוברת, הזוכה לעידוד מצד הימין הרוסי ודעת הקהל הכללית (תחת הסיסמה "רוסיה לרוסים"). גישתה הרשמית של הכנסייה

האורתודוקסית כלפי האיסלאם היא פייסנית לכאורה, אך גם מלווה בחששות כבדים. הכנסייה מבקשת לשמר את מעמדה הישן/חדש כדת המדינה, ואף כי הקרמלין מעוניין מאוד ביחסים טובים עמה, הוא מתקשה יותר ויותר לתמרן בינה ובין האיסלאם. קריאות לדיאלוג בין שתי הדתות אינן אלא אחיזת עיניים: שני הצדדים אינם מגלים כל נכונות להידברות.

הקווקז היה ועודנו הבטן הרכה של רוסיה ושום פתרון לתחלואיו אינו נראה באופק. רוב הפעילות האיסלאמיסטית המתחוללת בו עברה מצ'צ'ניה לדגסטאן, לאיגושטיה ולכמה אזורים אחרים. דגסטאן ענייה מאוד, ואין לה כמעט סיכוי להתקיים כמדינה עצמאית ללא תמיכה מתמדת מרוסיה. ואולם, שיקולים כלכליים כאלה לא יעצרו את הלחימה – המורדים הרי יוכלו תמיד לטעון שהם שואפים לאיחוד כל הקווקז הצפוני. אולי אלה הרהורי לב בלבד, אך די בהם כדי לשמש מיתוס חזק ומועיל כל עוד נמשכת האלימות. המדיניות הרוסית, מצדה, לא תשתנה: דיכוי אכזר של הבדלנות ואכיפת הנהגה הנחשבת אמינה בעיני מוסקבה (ונחשבת משתפת פעולה בעיני הג'יהאדיסטים).

מכל בחינה אחרת, מדיניות החוץ הרוסית ביחס לאיסלאם ולאסלאמיזם מתאפיינת בהססנות וברצון לשמור על אופציות פתוחות. הואיל והרוסים רואים עדיין בארצות-הברית את האיום הגדול והמשמעותי ביותר עליהם, הרי שהם אמורים לקבל בברכה וללא הסתייגות את הפעילות האנטי-אמריקנית של האיסלאמיסטים (וכך אמנם נהגו פעמים רבות בעבר). ברם, דומה שלאחרונה צצים בלבם ספקות בדבר התבונה שבמדיניות כזו. הקרמלין עוקב אולי בשמחה לאיד אחר הסתבכותן של מדינות המערב באפגניסטאן, אבל אם יחליטו ארצות-הברית ונאט"ו לסגת מארץ זו, היא תהפוך שוב לבעיה רוסית, מפני שתמשיך לשמש בסיס לפעולות ג'יהאדיסטיות במרכז אסיה.

אף על פי כן, הקרמלין ממשיך לפעול בצל החשש מפני אמריקה ומתוך אמונה שכל מה שמשחק לידי ארצות-הברית חייב להזיק לרוסיה. חוסר ההיגיון בגישה הזו יתבלט מאוד אם האיסלאם אכן יהיה "גורלה של רוסיה". אבל ייתכן שיידרש לרוסיה זמן רב לשכוח את פחדה האובססיבי מפני המערב.

ההיסטוריון זאב (וולטר) לקויר לימד באוניברסיטאות ברנדייס, ג'ורג'טאון, הרווארד, שיקגו ותל אביב. המאמר פורסם לראשונה בנובמבר 2009 ב־*Middle East Papers*, סדרת פרסומים בנושאי אסטרטגיה במסגרת הפרויקט *Middle East Strategy at Harvard*.

הערות

1. הערה אישית: בשנים 1957–1966 ביקרתי ארבע פעמים בצפון הקווקז, והייתי אחד הזרים הראשונים שהורשו להיכנס לאזור. הרושם העז ביותר שהותירו בי אותם ביקורים (פרט לנוף המרהיב – הקווקז נראה כמו שווייץ, רק ללא התיירים) היה המתח בין הלאומים השונים החיים באזור, הגם שהדבר כמעט לא בא אז לידי ביטוי גלוי.
2. ראה Peter Yakovlevich Chaadayev, *Philosophical Letters & Apology of a Madman*, trans. Mary-Barbara Zeldin (Knoxville: University of Tennessee, 1969). צ'דאייב כתב את המכתבים בשנים 1826–1831; המכתב הראשון פורסם בשנת 1836.
3. יורי פטוחוב, רוסקיי מירובוי פוריאדוק [הסדר העולמי הרוסי] (מוסקבה: אלגוריתם, 2008).
4. איגור ולדימירוביץ' ז'וראבוב, סרגיי אנטולייביץ' מלקוב ולאוויד איבנוביץ' שרשנב, פוט ווינוב אללאחה: איסלאם אי פוליטיקה רוסיי [דרכם של לוחמי אללה: האיסלאם והפוליטיקה הרוסית] (מוסקבה: וצ'ה, 2004).